

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд за придобиване на ОНС „доктор“

Професионална област 3. Социални, стопански и правни науки

Професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата

Докторска програма „Социология“

Докторант в редовна форма на обучение: Рая Стоянова Георгиева (Михайлова)

Тема: Дигитални технологии и образователни неравенства в средните училища в България

Научен ръководител: проф. дсн Пепка Бояджиева

От

Проф. д-р Татяна Иванова Коцева, ИИНЧ-БАН, назначена за рецензент в Научно жури със заповед РД-38-397/12.07.2024 г. на Ректора на СУ „Св. Кл. Охридски“ проф.д-р Георги Вълчев

Кратки биографични данни на докторанта

Рая Георгиева (Михайлова) е завършила бакалавърска степен специалност Социология в СУ „Св. Кл. Охридски“ (2016) и магистърска степен по Социология в университета в Утрехт, Холандия (2018). От 2018 г. до настоящем работи като ръководител Стратегическо планиране в Джънкшън България. За последните 10-12 години има впечатляващ професионален опит с участието си в над 30 международни и национални проекти като оценител експерт и изследовател. Ще посоча само някои от организациите като УНИЦЕФ, УНИЦЕФ-Innocenti, Eurochild, SOS International, Terre des Hommes и др., както и големи национални НПО като Фондация „За нашите деца“, Тръст за Социална алтернатива, Фондация „Америка за България“, Асоциация „Родители“ и много други. Въпреки тематичното многообразие една немалка част от проектите се отнасят до образователната сфера, ранното детски развитие и грижа, детски и образователни политики, младежка заетост и други теми, гравитиращи около темата на дисертациония труд. Натрупаният опит в събиране, обработка и анализ на количествени и качествени данни, писане на доклади и презентирание на национални и международни форуми, както и осъществяване на интензивна международна комуникация изгражда профила на Рая

Георгиева като висококачествен млад специалист-социолог с огромни перспективи за бъдеща изследователска работа. Тя притежава също впечатлителен диапазон от други умения – дигитални, организационни, комуникационни, чуждоезикови и пр., които доизграждат профила ѝ на висококвалифициран, активен и ангажиран млад човек.

Обща характеристика на дисертационния труд и съпътстващите документи

Дисертационният труд на тема „Дигитални технологии и образователни неравенства в средните училища в България“ е в обем от 210 стр., включващ 5 графики, 6 фигури и 1 таблица. Изложението е структурирано в увод, 3 глави, заключение и библиография, съдържаща 161 източника, от които 59 на кирилица и 102 - на латиница. В обема влизат и 3 Приложения с инструментариума на авторовото емпирично изследване. Към съпътстващите дисертацията документи са Справка за съответствие с националните минимални изисквания за ОНС „доктор“, които са покрити, Декларация за оригиналност на дисертационното изследване, списък от 3 публикации и самите публикации, дипломи и CV.

Актуалност на тематиката, познаване на проблема, методика

Дисертацията е посветена на централен проблем в социология на образованието, а именно как средното образование в България въз/произвежда социални и образователни неравенства чрез навлизането на дигиталните технологии и в частност на електронния дневник в учебния процес. Редица международни и национални изследвания показват, че България е в челната класация на страните с най-големи образователни неравенства и големите различия в образователните постижения на учениците корелират най-вече със социално-икономическия статус на семействата. Като познава много добре наличния емпиричен опит за българския образователен контекст, докторантката успешно се вклинява в парадигмата на социалните и образователните неравенства чрез формулирането на иновативна за българската социология на образованието тема за дигиталните неравенства и социални изключвания чрез примера на не/приложение на електронния дневник. Внедряването на дигиталните технологии в училищното образование се разглежда чрез приложението на две технологии: електронният дневник и дигиталните платформи за

дистанционно обучение, въведени във периода на КОВИД пандемията. Дискутирани са три аспекта на технологиите: от гледна точка на 1.достъпа до ресурса, 2.контрола върху учениците от страна на учители и родители и 3. комуникацията между родители, учители, ученици и директори. Изследователският проблем, основната цел, задачите, предметът и обектът на изследването, както и изследователските хипотези са ясно и точно формулирани. Въпреки, че основната насока на мислене на докторантката е да се изследва въздействието на ИКТ чрез създаването на нови дигитални неравенства в учебния процес като произхождащи от социално-икономически статус на семействата на учениците, докторантката предполага и различна хипотеза /третата хипотеза/ - за намаляване на образователните неравенства, но в условия на по-цялостна трансформация на образователния процес/поле.

В методически аспект избраните от докторантката качествени методи: полу-структурирани интервюта и фокус групи с директори, учители, родители, ученици, представители на Школо, както и тематичен анализ на дигитални данни от форум на Бг мама са релевантни на изследователските цели и задачи. Проличава добре обмислен дизайн на училищата в извадката, както и спазване на етическите стандарти на изследването. Анализът на качествените данни е квантифициран чрез софтуер Nvivo, който дава възможност за кодиране и типологизиране на данните и за визуализирането им във фигурите. Като цяло, данните от емпиричното изследване са представени с изключителна акуратност.

Като добра страна на изследователския труд отбелязвам и авторовата рефлексия върху ограниченията в изследователските задачи, дизайна на емпиричното изследване и съответно приложението на изводите, което прави по-ясно открояването на авторските приноси.

Характеристика и оценка на дисертационния труд и на приносите

Първа част *„Дигиталните технологии в образованието – помощно средство или активен участник в образователния процес“* има въвеждащ характер относно контекста на навлизането на ИКТ в живота на младото поколение, наречено още „дигитално“ поколение. Използването на ИКТ в образованието може да се разглежда като помощно средство за нова организация на учебния процес, но докторантката защитава позицията, че отвъд инструменталния си характер, ИКТ биха имали добавена стойност тогава, когато променят

нагласи и мотивации в образователната среда на ценностно ниво /с.20/. Посочени са различни функции на ИКТ в образованието: събиране, обработка, разпространение на информация, създаване на собствено съдържание, като особено внимание докторантката отделя на комуникативната функция, на създаването на знания и умения за по-добро разбиране на материала, за креативност, за самостоятелна работа, за работа в екип, за по-голям контрол и пр. планирани и непланирани ефекти, които могат да бъдат част от скритата учебна програма. Наред с положителните ефекти на ИКТ авторката обобщава изследвания, които регистрират негативни ефекти върху учебния процес като стагниране/понижаване на учебните резултати, разсейване, повърхностна работа и др. В заключение, докторантката извежда извода, че не може да се обсъжда положителното или отрицателното въздействие на ИКТ като директен процес, а има необходимост от далеч по-детайлен и чувствителен анализ на тяхното битие в полето на образованието. Необходимостта от иновативен подход се защитава и при доказване на връзката между ИКТ и социалните и образователните неравенства – зяавка, която ще бъде разгърната в следващите части.

Втора част „*Теоретични ориентири*“ представя теоретичните рамки, чрез които ще бъдат анализирани авторовото емпирично изследване. В първия раздел докторантката конспектира влиятелната теория на Пиер Бурдийо за образованието като механизъм, чрез който се поддържа и възпроизвежда социалната стратификация и социалните неравенства и чрез който - в крайна сметка – се стагнират възможностите за социална мобилност и равни шансове. Чрез описанието на ключови понятия като „хабитус“, „поле“, „икономически капитал“, „културен капитал“, „социален капитал“ се извежда логиката на взаимодействията между натрупания потенциал чрез семейната социализация и превеждането му в предимства или дефицити в образователния процес. Така, образованието като поле от взаимодействия на агенти с различни капитали не просто се основава на различните стартови позиции между децата, но утвърждава и задълбочава социално-статусните различия и неравенства като ги надгражда в образователни неравенства. Представена е и теорията на Реймон Будон за първичните и вторичните ефекти на процесите на транслиране на социалните неравенства в образователни такива, първите свързани с успеха в училище, а вторите – с родителския избор на училище. Допълнително е въведено понятието „технически капитал“ като връзка между технологиите и другите

социални агенти и мислено като вид културен капитал. Представени са данни от международни изследвания (PISA), които потвърждават високата степен на сегрегация и хоризонтална диференциация в училищното образование в България, където има най-големи различия между типовете училища и образователните постижения на учениците, произтичащи от социално-статусния им произход.

Във втория раздел на втора част е представена теоретичната концепция на Бруно Латур и кол. за дееца-мрежа. Това е иновативна теория за разбиране на социалното не като статичен материал, а като динамична мрежа от асоциации и връзки между дейците. Ключово е понятието за „нечовешки дейци“ /“нечовеци“/ и за асемблирането на мрежи от човеци и нечовеци. Търсейки генезиса на понятието за асемблаж, е добре теорията за дееца-мрежа да бъде ситуирана сред широк кръг от конструктивистки теории - М. Фуко, етнометодология и бих специално отбелязала теорията на известната американска философ и феминистка Дона Харауей за киборга като хибрид човек-машина (Д. Харауей „Манифест на киборга“). Тези теории дават ново осмисляне на технологиите в света на съвременния човек не като външни, помощни инструменти, а като съ-битуващи, „нашата онтология“, едновременно фикции, конструкции от една страна и материални реалности, от друга, обединени в човешката интимност. Докторантката извежда ключовите понятия в теорията за дееца-мрежа – „превод“ с неговите 4 етапа: „проблематизация“, „заинтересоване“, „вписване“ и „мобилизация“; „инскрипция“, „асемблаж“, „мрежа“, „посредник“, „медиатор“ и др. като разсъждава върху техния обяснителен потенциал за обяснение на ситуации на съ-съществуване на човеци/агенти/дейци и не-човеци/технологии/материални същности. Евристичният потенциал на тази теория е огромен и се прилага в различни области на познанието – в изследването живота на научна лаборатория, както е при Латур и кол., бих също добавила в изследванията на репродуктивните технологии и тяхната „онтологична хореография“ (С. Thompson, S. Franklin), както и в изследвания на образованието. Направен е обзор на изследвания, свързани с въвеждането на ИКТ с акцент върху различни елементи от учебния процес /учебни дейности като онлайн курсове, стандарти, създаване на портфолио, на мрежи от човешки и нечовешки дейци/, които прилагат теорията за дееца-мрежа за интерпретация на иновациите и тяхното осмисляне. Подчертан е и иновативният потенциал на тази теория за експлициране на социалните и образователните неравенства, свързани с различията в икономическия, културния и социалния капитал на родителите,

неравенствата по отношение на материални и символни ресурси между училищата по типове, по региони и пр. Разгледана е и спецификата на новия тип дигитални неравенства според качеството на техниката, автономността, уменията и целите на използването ѝ и социалната подкрепа. Дигиталната грамотност и умения се разглеждат като част от културния капитал.

Трета част *„Проблематизация на образованието. Дигитални технологии, конструиране на образователната среда и (въз)производство на образователни (не)равенства“* представя резултатите от авторовото емпирично изследване. Много добро впечатление прави промисленият дизайн на изследването, включващ три случая на училища, подчинен на хипотезата за пресечност на критериите по тип училище /общообразователно vs профилирано/; по тип регион /Северозападен, Югоизточен, Югозападен/, по населено място /село-голям/областен град/. Като други диференциращи макро-контекста критерии са посочени нивото на образование, на безработица и етническият състав на населението в съответните региони/общини, успеха от държавни зрелостни изпити. Трите изследвани случаи училища предполагат различни социални позиции и хабитуси на участниците в образователното поле – родители, учители, директори и ученици. Фокус на изследване са електронният дневник и дигиталните платформи за обучение по време на КОВИД пандемията като не-човешки дейци в мрежата от взаимоотношения и взаимодействия с човешките дейци с отношение към образованието. Обект на изследване са достъпът до електронните ресурси, функциите на контрол и комуникация между участниците в мрежата, както и възможността за създаване на нови асемблажи. В случая с “изоставащото училище“, разположено в село в Северозападна България, превод, заинтересоване и транслиране реално не сработват поради отчужденост на участниците, най-вече родители и ученици от образованието. Пример за това е страхът на директорите да предоставят компютри на учениците от уязвимите семейства въкъщи, тъй като няма да бъдат използвани по предназначение, т.е за учебни цели. Липсата на дигитална грамотност у родители и част от учителите превръщат технологиите в бремене и ненужност. Ограниченият икономически и културен капитал на семействата, от които произхождат учениците, продуцира нови бариери чрез въвеждането на технологиите. В среда на бедност и сериозни материални лишения училището започва да се модифицира в социална институция /по М. Якимова/, която осигурява преди всичко социални услуги за децата – да бъдат нахранени, облечени,

транспортирани до училището и пр. Това е важна характеристика на профила на училищата с маргинализирани групи от населението. Вторият случай на „среден тип училище“ със среден тип показатели и смесени социално-икономически профили, професионална гимназия, намираща се в голям град, показва по-голяма степен на превод и заинтересоване в използването на електронния дневник, от повечето родители, но при наличие на такива, които не участват. Дневникът основно служи за информация за оценки и други училищни събития, отчасти за контрол, но комуникативната роля на електронния дневник е силно ограничена въпреки, че училищните власти подпомагат достъпа с ресурси там, където е нужно. Третият случай е на „изпреварващо училище“, елитна езикова гимназия в голям областен град. Електронният дневник е посредник в учебния процес, но най-вече като информация и контрол и с ограничено приложение за комуникация въпреки успешния превод и заинтересоване от новата технология. В първите два случая - на провал и на частичен успех - технологиите продуцират нови дигитални неравенства.

В заключението се обобщават основните изводи за ИКТ не просто като помощно средство, а като елемент /не-човешки деец/ от сложна мрежа от отношения между дейците. Успешното преминаване през четирите етапа на внедряването им, т.е. ценностното им осмисляне е свързано както с капиталите на родителското семейство, така и с икономическите и културни капитали на училищната среда – директори, учители, материална база. И двете теоретични рамки работят за обяснение на получените резултати – неефективна употреба на технологии, ограничено реално участие на ученици и родители в образователния процес и затвърждаване на съществуващи и продуциране на нови неравенства в средното образование в България.

Списъкът със 7-те самооценени от докторантката приноси, описани в автореферата, точно и коректно описват добавената стойност на теоретичните обобщения и приложението на обяснителния потенциал на теориите, както и на емпиричните резултати в областта на социология на образованието.

Критични коментари и препоръки

По отношение на предметното съдържание. Дисертацията задава дух на песимизъм и дори безизходица относно настоящото и бъдещото състояние на образователните практики в България, които разделят, разграничават, дори изключват и маргинализират

допълнително децата от семейства с нисък социален статус. Технологиите вместо да минимизират, катализират социалните и образователни неравенства. Има ли изход от тази ситуация и може ли образованието да влезе в другата си роля – на нивелиращ механизъм спрямо големите социални различия и създаващ по-равностойна учебна среда за всички ученици? Въпреки ограниченията на контекста, може ли да се възползва и приложи ефективно в България образователно ноу-хау от по-не-стратифициращи учебни системи като тези в скандинавските страни, примерно Финландия.

Струва ми се, че понятието за „качество на образованието“ не присъства достатъчно като обяснителен механизъм при резултатите. То не е с универсален смисъл и очевидно дейците от различните училища споделят различни визии за качество, което предопределя и различията в заинтересоваността и мотивацията за образование, което всъщност не е експлицирано достатъчно в дисертацията.

По отношение на електронния дневник като нова технология. Дали нейните комуникативни функции не са изначално ограничени /и допълнително ограничени от директор, учител и пр., както посочва докторантката/? Електронният дневник е в конкуренция с други форми на бърза комуникация като вайбър, чат и пр. Дали не са надценени неговите комуникативни функции и доколко примерно чрез тази технология училището може да засили общуването между родители, ученици и учители по злободневни теми като тормоз, насилие, изключване, да стимулира изграждането на общности от споделени интереси?

По отношение на методическата част. Методът анализ на форуми на Бг мама присъства много ограничено, а е представен/остойностен наред с интервютата и фокус групите.

Като препоръка – етнографско изследване в бъдеще би задълбочило още повече емпиричните наблюдения относно това как работят мрежите и дейците.

Оценка на качеството на научните публикации на докторантката

Докторантката е публикувала 3 самостоятелни статии, и трите на английски език. Те са в сп. Критика и хуманизъм, 2022, 2(57), 135-146, в сборник на Българско общество за сравнително образование „Towards the Next Epoch of Education, 2022, т. 20, 159-165 и в международното списание *FACTA UNIVERSITATIS-Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 22(02), 107-126. Публикациите дискутират основни тези, разработени в теоретичната

част, и емпирични резултати от изследването. Авторефератът представя последователно структурата и основните тези и резултати на дисертационния труд.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Представеният дисертационен труд „Дигитални технологии и образователни неравенства в средните училища в България“ е завършен изследователски продукт, който показва високото ниво на професионални знания и умения на докторантката самостоятелно да събира, систематизира, анализира и обобщава теоретични концепции и емпирични данни като формулира и аргументира свои оригинални изводи в областта на социология на образованието. Напълно убедено ще гласувам за присъждането на Рая Стоянова Георгиева на образователната и научна степен „доктор“ в *Професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, Докторска програма Социология.*

24.09.2024 г.

София